

Andrei
OIȘTEANU

Ordine și Haos

Mit și magie în cultura
tradițională românească

Ediția a III-a, revăzută și ilustrată

POLIROM
2023

Cuprins

<i>Notă la ediția a II-a</i>	5
<i>Cuvânt înainte</i>	7

I. Colinda tip *Furarea astrelor*. Motive și semnificații mitice

1. Cosmos și Haos.....	15
2. Desfrâul sacru.....	19
3. Somnul malefic.....	26
4. Regresiunea în Haos	41
5. Demonofobia zeilor	46
6. Zeul fulgerului și legarea demonului.....	54
7. Reinstaurarea ordinii cosmice.....	61
<i>Note</i>	64

II. Legenda românească a potopului

1. Masa de fier.....	73
2. Arca, valențe semantice și simbolice.....	78
3. Ce ziua clădea, noaptea se surpa.....	86
4. Legende ale construcțiilor.....	91
5. Toaca lui Noe și Toaca lui Dumnezeu.....	98
6. Rănirea Demiurgului	111
7. Întemeietorii	115
<i>Note</i>	121

III. Dendromitologie românească. Paltinul

1. Repere istorico-filologice	137
2. Paltinul cosmic	139
3. Paltinul consacrat	145
4. Paltinul magico-apotropaic	155
5. Paltinul funerar.....	158
6. Paltinul psihopomp.....	174
7. Considerații finale.....	186
<i>Note</i>	187

IV. Balaurul și solomonarul. Termenii unei ecuații mitice arhetipale

1. Șaman – solomonar.....	199
2. <i>Kapnobates</i> – solomonar.....	201
3. Balaur – solomonar.....	219
4. Solomon – solomonar.....	245
5. Gonitor de nori – solomonar.....	263
6. Zgrăbunțaș – solomonar	266
7. Carte – solomonar.....	270
<i>Note</i>	288

V. Labirintul. Un monstru arhitectonic

1. Ordine și Haos	305
2. Ghem și Labirint.....	310
3. Dedal și Ariadna.....	313
4. „Legarea” Minotaurului.....	318
5. Răpunerea monstrului. Schiță de tipologie	335
6. Fecioara și Fiara. Legarea magico-erotică	342
7. Analogii mito-simbolice	359
<i>Note</i>	363

VI. Folclorul copiilor. Reminiscente magico-rituale

1. <i>Homo ludens</i> – <i>Homo magus</i>	375
2. Decapitarea rituală	382
3. De la sacrificii umane la ofrande alimentare.....	390
4. Meteorologia magică a cărămidarilor	393
5. Omul, partenerul zeului.....	396
6. Demonologie populară	401
7. Din nou despre legarea demonului	406
<i>Note</i>	409

VII. Narcotice și halucinogene în spațiul carpato-dunărean. Utilizarea cu caracter religios și magico-ritual a plantelor psihotrope

1. Mătrăguna, măselarița și muscarița.....	415
2. Intoxicări involuntare	429
3. Fumigații de canabis și de alte plante halucinogene. De la Herodot la Strabon.....	435
4. Vița-de-vie și iedera. <i>Zalmoxis vs Dionysos</i>	450
5. Plante magice și halucinogene	461
6. „Prăjitura morților”: narcotice pentru lumea de dincolo.....	475
7. Opium, hașiș, tutun. Ciubuce, narghilele, tabachere	481
<i>Note</i>	524

VIII. Graiul îngerilor. Reconstituiri, dispute, utopii

1. <i>Lingua Adamica</i>	545
2. Experimentele suveranilor și disputele teologilor	548
3. Cea mai veche atestare a motivului	555
4. Cartea lui Solomon.....	557
5. Cartea-copac	559
6. Cartea-hrană	562
7. Cartea-templu	565
<i>Note</i>	569

IX. Antropologia locuirii tradiționale

1. Omul între Natură și Cultură	575
2. Buricul pământului.....	576
3. (U)topograma satului tradițional	578
4. Lumea de dincolo și lumea de dincoace	580
5. <i>Urbi et orbi</i>	582
6. Magia și mitologia hotarului.....	583
7. În loc de concluzii	586
<i>Note</i>	586
<i>Tabelul ilustrațiilor</i>	589
<i>Index tematic</i>	595
<i>Index de nume</i>	609

Printre eroii care mânuiesc nu numai armele războinice, ci și pe cele magice, de „legare”, îl amintesc pe Heracles. El a coborât în Infern, unde (ajutat de zeița Atena) a înlănțuit Cerberul și l-a scos la lumină (după unii autori clasici, Cerberul era un balaur; cf. Pausanias, *Călătorie în Grecia*, III, 25, 4). Am ales acest exemplu nu numai pentru că este vorba de același tip de *katabasis-anabasis* prin care trece Tezeu, care intră, răpune (leagă) Minotaurul și iese din Labirint, dar și pentru că „Tezeu a încercat – cu multă râvnă – să imite isprăvile lui Heracles [...], cuprins – zice-se – de o nestăpânită dorință de a nu se lăsa mai prejos decât fusese Heracles” (Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, IV, 59).

În ceea ce-l privește pe Tezeu, „legarea” nu este evidentă în scenariul legendei, dar poate fi bănuită în subtextul ei ca un element existent inițial, dar atrofiat cu timpul și dispărut în cele din urmă. Tezeu este un erou „legător” (magician). El a prins de viu, prin legare, la Marathon, un alt terifiant taur cretan (vezi această imagine reprezentată pe vechi vase grecești, în 24, p. 145). Datele biografice și simbolice ale taurului de la Marathon nu se deosebesc esențial de cele ale Minotaurului.

Pe de altă parte, chiar înfruntarea lui Tezeu cu taurul din Labirint este destul de insolită. Faptul că-l găsește dormind nu trebuie să ne mire. Este o imagine simbolică tipică de reprezentare a stihiei haotice în starea de nonmanifestare. Dar lupta propriu-zisă cu Minotaurul – care ar fi trebuit să fie motivul central și punctul culminant al structurii epice – este, în majoritatea cazurilor, uitată de mitografi sau, în cel mai bun caz, sumar prezentată. Monstrul fioros, antropofag, care teroriza Creta și decima floarea tinereții cetății Atena este în mod brusc și paradoxal *prea blând*. Pare că Tezeu nu are de îndeplinit decât o simplă formalitate. „Eroul se repezi la animal și, acoperind cu mâna stângă ochii taurului, cu mâna dreaptă îi înfipse sabia în trup” (6, I, p. 28). Nimic din înfruntarea aceea clasică, epuizantă, pe viață și pe moarte dintre erou și monstru. Nimic din înfruntarea de o zi-lumină („zi de vară până-n seară”), pe durata căreia se schimbă întruna tipurile de arme folosite, care se dovedesc, pe rând, ineficiente și în care balanța victoriei se înclină când într-o parte, când în cealaltă. Gestul lui Tezeu pare a fi doar actul final, de sacrificare a taurului. Lipsește, în schimb, actul esențial de îmblânzire („legare”) pe cale magică a monstrului.

Cu ani în urmă, am mai susținut această ipoteză, bazându-mă, ca și în rândurile de mai sus, pe argumente cu caracter mai mult

intuitiv și speculativ (25). De data aceasta sunt în măsură să aduc unele argumente efective (și, sper, decisive) în sprijinul ipotezei enunțate. Pausanias descrie o acropolă – cu un sanctuar dedicat zeului Apollo – aflată în orașul Amyclai, la sud de Sparta. Printre personajele și scenele mitologice reprezentate pe tronul lui Apollo Amyclaios, autorul grec îl descrie pe Minotaur „legat și mânat viu de către Tezeu” (Pausanias, *Călătorie în Grecia*, III, 18, 7). Excludem posibilitatea unei confuzii (eventual dintre Minotaur și Taurul de la Marathon), pentru că atât sculptorul care a executat lucrarea (Bathycles din Magnesia), cât și scriitorul care a descris-o (Pausanias) erau foarte buni cunoscători ai tradiției și mitologiei elene. Un alt argument care înlătură posibilitatea unei confuzii este faptul că, cel puțin din punct de vedere iconografic, cei doi monștri răpuși de Tezeu se diferențiază în mod frapant, fiind deci inconfundabili. Pe de altă parte, Pausanias nu descrie „din auzite” opera de artă în discuție, ci ca unul care a avut prilejul s-o contemple: „Mă voi mărgini să descriu tronul [lui Apollo] *așa cum l-am văzut*, precum și figurile sculptate [pe el]” (*Călătorie în Grecia*, III, 18, 6). Pausanias nu înțelege însă imaginea sculptată de Bathycles. Iată cum se exprimă el însuși: „Nu știu de ce pe Minotaur, Bathycles l-a redat legat și mânat viu de către Tezeu” (*ibidem*, III, 18, 7).

Care ar putea fi justificarea acestei neînțelegeri? Între biografiile și personalitățile lui Pausanias și Bathycles există destule puncte comune. Atât unul, cât și celălalt sunt originari din aceeași regiune a Asiei Mici (Lidia). Amândoi s-au stabilit în Grecia. Amândoi sunt intelectuali, buni cunoscători ai mitologiei grecești și amândoi s-au străduit, unul ca istoric, celălalt ca sculptor, s-o immortalizeze. Ceea ce îi deosebește flagrant este epoca în care au trăit: Bathycles – în secolul al VI-lea î.e.n., Pausanias – în secolul al II-lea e.n. Aici trebuie, probabil, căutată cauza neînțelegerii primului de către al doilea. Ceea ce era în secolul al VI-lea î.e.n., pentru sculptorul Bathycles, un motiv mitic logic (legarea Minotaurului de către Tezeu) a devenit în secolul al II-lea e.n. – prin degradarea și dispariția semnificației – un motiv mitic fără sens pentru istoricul Pausanias.

De altfel, unele date ale formei arhaice a scenariului mitic în discuție par să fi supraviețuit și în relatări mai târzii ale mitului. Astfel, cronicarul bizantin Ioannes Malalas (secolul al VI-lea) relatează că Minotaurul s-a ascuns în Labirint (o peșteră labirintică

în munte) și că „Tezeu l-a urmărit și [...], după ce l-a scos din vizuină, l-a ucis de îndată” (Malalas, *Chronographia*, IV, 108; cf. 6, I, p. 144). Această relatare grăbită și neglijentă are totuși nu numai meritul de a afirma un fapt esențial (Minotaurul a fost sacrificat în afara Labirintului, și nu înăuntrul său), dar și pe acela de a lăsa să se bănuiască un alt fapt, la fel de esențial: ca să scoată monstrul din „vizuină”, Tezeu trebuia, în prealabil, să-l îmblânzească pe cale magică, să-l „lege”.

Ceea ce este cert în reprezentarea iconică a lui Bathycles (legarea Minotaurului) este subînțeles în relatarea lui Malalas, iar ceea ce este cert la acesta din urmă (sacrificarea Minotaurului în afara Labirintului) este subînțeles la Bathycles. Mă pot încumeta acum să încerc să reconstitui o posibilă formă arhaică a scenariului mitic: Tezeu l-a „legat” pe Minotaur și l-a scos viu din Labirint, după care l-a sacrificat, probabil în public, pe un altar din centrul cetății.

*

Mare parte dintre aceste motive se regăsesc rediate explicit în colindele românești „de flăcău”, în care junele participă la o vânătoare mito-rituală cu evidente conotații inițiatice și cosmogonice. Animalul vizat în aceste texte este, de regulă, leul (sau bourul, cerbul, peștele etc.) (26, tip 50, 55, 60, 61). Pe lângă lucrările mai vechi pe acest subiect, vezi un studiu monografic mai recent, semnat de folcloristul Ion Taloș (129). Dar cine este, de fapt, „leul”? „Lipsa de relație cu atributele concrete ale animalului – comentează Monica Brătulescu –, funcția sa aproape de *nume propriu* aplicat unui personaj care s-ar putea chema și altcum fără a tulbura coerența tipurilor respective de colindă indică adoptarea «leului» ca o noțiune descărnată, ca un termen confuz cu o sferă semantică în curs de dezagregare” (26, p. 83). Unii cercetători au considerat că în spatele acestui nume generic (leul) s-ar „ascunde” de fapt lupul (27, p. 43), sau zmeul (26, p. 83), sau ursul ori cerbul (129, p. 7) etc. Poate că, inițial, era bourul. În unele colinde românești, eroul răpune cu mâinile goale un „leu” bovimorf, înzestrat cu coarne (109, p. 279). În alte versiuni, „leul” este rumegător, nu carnasier (130). Poate că leul, necunoscut propriu-zis de români, a coborât de pe frescele bisericilor, din reprezentările iconografice ale lui Samson. Ceea ce mă interesează

acum este faptul că, în colindele românești, „leul” este o ființă zoomorfă cu *conotație mitologică precisă*, dar cu *conformație biologică echivocă*. Este o făptură care, ca și Minotaurul, „transgresează speciile și legile anatomiei” (26, p. 81).

31. „Samson au despiciat gura leului”
(frescă, Biserica Păulești, Vâlcea, cca 1830)

Leul locuiește un spațiu haotic, necosmizat, în creierul munților, în „codrii ce n-au d-umblat”, pe tărâmurii izolate unde „mirean

n-a călcat” și unde vegetația crește nemăsurat și neordonat: „unde iarba crește,/ în patru se-mpletește”. Statutul său este acela de ființă stihială („Vine leul cum îi vântul/ Scuturându-se pământul”), care pradă și distruge spațiul cosmizat:

Leul în sat că și-o intrat,
Ce-o fost rău tot a stricat,
Ce-o fost bun tot o luat,
Ș-a luat și sora lui june (28, p. 178).

Asemenea lui Tezeu, junele din colindă pleacă să răpună stihia zoomorfă (*katabasis*), dar între lumea (cosmizată) a primului și cea (haotică) a monstrului este un traseu labirintic, spiralat, de cercuri concentrice. Pentru a nu se rătăci pe căi întortocheate („căile nu le-am zmintit”), eroul trebuie să găsească și să țină „urma leului”:

Din forma inelului (60)
Luai urma leului
Și-o luai și o aflai,
Colea-ncoaci, colea-n coleare,
Colea-n vârful munților,
Sub poalele brazilor (29, p. 70).

Ca și în legenda Labirintului, eroul găsește fiara în stare latentă („adormit, nepomenit”). Armele tranșante pe care și le pregătise eroul se dovedesc a fi inutile pentru că cele două personaje se înfruntă „în lupte, că-s mai drepte” (29, p. 78). După o „zi de vară până-n seară”, voinicul răpune leul și-l leagă cu „curea neagră”, sau cu „zgardă albă de bumbac”, sau cu „o sfoară de mătasă,/ împletită-n cincii, în șasă” (29, pp. 71-78).

Mi-l leagă cu curele
și în frâne subțirele
ca de-o ață răsucită
în trei [șul]vițe împletită (30, p. 536).

Până în acest punct al scenariului, armele „voinicești” nu-și găsesc rostul. Eroul uzează exclusiv de arme „magice”. Textele subliniază în mod expres această idee:

De-mi aduce leu legat,
 Leu legat nevătămat,
 Nici în puști că nu-i pușcat,
 Nici în săbii nu-i tăiat (29, p. 71);

sau

C-aduce [în târg] leu-nzgărdat
 'Nzgărdat, nevătămat
 Cum e bun de-ncălecat (109, pp. 279-281).

Chiar și în cazurile de excepție, în care sunt folosite arme războinice, acestea joacă (paradoxal) același rol magic, de legare:

Binișor că mi-l lega,
 Cu cordița arcului,
 Arcului voinicului (66, p. 37; 31, p. 90).

În acest caz, arcul e folosit ca arcan. O dată legat, leul este scos „în zgardă” din „zonă” (*anabasis*) și adus „la țară” (în sat) sau „în târg” ca *tropaeum* (trofeu) sau ca *hostia* (animal de sacrificiu). Pe drum, oamenii îl elogiază pe erou și-i laudă părinții care au un astfel de fecior.

Un număr de variante ale tipului de colindă în discuție au fost grupate într-un subtip datorită diferențelor specifice pe care le comportă (33). În aceste cazuri, leul nu atacă și nu distruge „zona civilizată” (cosmizată). Dimpotrivă, eroul este cel care pătrunde în „zona necivilizată” (necosmizată) pe care o patronează leul. Este aici o ramură a mitului de întemeiere, subordonat mitului suveran al cosmogenezei. Opoziția dintre *Erou* și *Leu* este un dublet mitic al opoziției dintre *Cultură* și *Natură* și, la limită, dintre *Cosmos* și *Haos*.

Eroul are oi, dar nu are pășuni („Oi el d-are,/ Munte n-are”). În timp ce leul este stăpânul unui munte („Io sunt domnu muntelui”), dar pășunile sunt nefolosite („un munte fără-de oi”) (33, pp. 77-78). În acest subtip de colindă, legarea, uciderea sau alungarea leului echivalează cu smulgerea unui teritoriu din zona naturii sălbatice (Haos) și integrarea sa în circuitul socioeconomic (un act de cosmizare, deci) (108). În unele variante ale colindei,